ISSN 2278-8808 SJIF 2014 = 4.889
An International Peer Reviewed & Referred
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांतर्गत समाज समवेत कार्यातून शाश्वत विकास

वैशाली दयानंद शेंडकर
मार्गदर्शक—डॉ. विजय धामणे
महाविद्यालय — टिळक शिक्षण महाविद्यालय पुणे

Abstract

शिक्षण आणि समाज यांचे अतूट असे नाते आहे. शिक्षणात समाजाचा सहभाग हवा हे तत्व सर्वसामान्य झाले आहे. परंतु प्रत्यक्षात समाजाचा सहभाग कसा घ्यायचा याचा विचार अभ्यासक्रम आणखी आणि कार्यवाहीच्या वेळी करणे सर्वात अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यासाठी अभ्यासक्रम आखणी मधील सहभागाचे स्वरूप किती व कसे वैविध्यपूर्ण असू भाकेल याचा तपशील नोंदविणे अत्यावश्यक आहे. समाज हा शिक्षणाचा उपभोक्ता आहे. त्यामुळे शिक्षणाकडून तो कोणत्या अपेक्षा करतो हे लक्षात घेणे व त्या कोणत्या पद्धतीने कार्य करणे महत्त्वाचे आहे यासाठी प्रसारमाध्यमे, शिक्षक पालक संघ, इतर स्वयंसेवी संघटना अशा विविध मार्गांचा वेध घेत राहणे हे शिक्षण व्यवस्थेचे एक नित्यतियमाचे काम आहे. समाजाच्या अपेक्षा व त्यांच्या मागण्या पूर्ण करणार आजचा हा अभ्यासक्रम असावा सेवांगर्तत प्रशिक्षार्थी व समाज यांचा सहभाग मिळवण्यासाठी विविध मार्गांचा वापर करता येईल.

Scholarly Research Journal's ***is licensed Based on a work at*** ***www.srjis.com***

प्रस्तावना—
आजच्या ि ाक्षण व्यवस्थेत विद्यार्थी आणि समाज, ि ाक्षक आणि समाज यातील दरी वाढत चालली आहे. ती दरी कमी करण्यासाठी समाजातून, समाजाबरोबर, समाजासाठी ि ाक्षण देणारा नविन प्रवाह विकसित होत आहे. त्या अंतर्गत आद ा गावांना भेटी, सामाजिक संस्थांना भेटी, समाजसेवा ि ाबिरे, ग्रामस्वच्छता अभियान, प्रक्रिया पूर्णत्वास नेण्यासाठी, समाज निर्मितीसाठी तसेच सामाजिक मूल्यांच्या जपणूकीसाठी प्रयत्न करणे आव यक आहे.
समाज समवेत कार्याच्या माध्यमातून प्रि ाक्षणार्थ्यांना समाजसेवा, भाारीरिक ि ाक्षण, सह ाालेय उपक्रमांच्या माध्यमातून ि ाक्षण देवून त्यांचा सर्वांगीण विकास साध्य करावयाचा असल्यास संबंधित घटकांचा अभ्यास परिणामकारक, गुणवत्तापूर्ण असणे आव यक आहे.
सं ाोधनाची गरज :—
सं ाोधक ि ाक्षण प्रि ाक्षण अभ्यासक्रम पूर्ण करत असताना सं ाोधकास असे जाणवले की, बी. एड् अभ्यासक्रमात सैधांतिक भागास कमी भारां ा असुनही प्रात्यक्षिक कार्यापेक्षा सैधांतिक भागाला अधिक महत्व दिले जाते. परंतू समाजसेमवेत कार्याच्या उपक्रमांना महत्वाचे स्थान दिल्यास परिपूर्ण ि ाक्षक तयार होऊ भाकेल का? असा प्र न सं ाोधकाला पडला. त्यामुळे सं ाोधकाला सदर सं ाोधन हाती घेणे गरजेचे वाटले.

ि ाक्षक हा समाजाचा प्रमुख आधारस्तंभ आहे परंतु प्रि ाक्षणार्थ्यांमध्ये निरीक्षण केले असता सं ाोधकास असे जाणवले की, या प्रि ाक्षणार्थ्यांमध्ये सामाजिक मूल्यांची कमरतता आहे. ही उणिव भरून काढण्यासाठी कोणते प्रयत्न करता येतील. या विशयीच्या विचार मंथनातून सं ाोधकाला सदर सं ाोधन हाती घ्यावे असे वाटले.

सं ाोधकाला प्रि ाक्षण घेत असताना असे आढळून आले की बहुतां ाी प्रि ाक्षणार्थ्यांना आरोग्य विशयक समस्या भेडसावतात. मानसिक ताणतणाव, पाटदुखी, मानदुखी, लठ्ठपणा, अ ाक्तपणा, सर्दी, खोकल्या एकाग्रता न होणे, आळ ाीपणा या सारख्या समस्यामुळे प्रि ाक्षणार्थ्याला सक्षमपणे बी. एड्. अभ्यासक्रम पूर्ण करणे कठीण जाते. त्यामुळे भाारीरिक ि ाक्षणाच्या तासिकाचा प्रि ाक्षणार्थ्यांना योग्य उपयोग होतो का? असा प्र न सं ाोधकाला पडला त्यामुळे सदर सं ाोधन हाती घेतले.

सं ाोधनाचे महत्वः—

ि ाक्षणाच्या मदतीने प्रि ाक्षणार्थ्यांच्या मनावर सामाजिक मूल्ये बिंबवता येतात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता राश्ट्रप्रेम, सामाजिक निश्ठा, वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छता, सामाजिक पर्यावरण, सौदर्य, चारित्र्य, नितीमत्ता अ ाा सामाजिक मूल्यांची जाणीव प्रि ाक्षणार्थ्यांना, प्रि ाक्षकांना होण्यासाठी सदर सं ाोधन महत्वाचे ठरते.

प्रि ाक्षणार्थ्यांचा भाारीरिक आणि सामाजिक विकास करण्यासाठी समाज समवेत कार्याच्या माध्यमातून कोणकोणते उपक्रम घेतले जातात, कार्यक्रमांची आखणी क ाी करावी याची जाणीव संबंधित सं ाोधनामुळे प्रि ाकांमध्ये निर्माण होईल.

सदर सं ाोधनामुळे समाज समवेत कार्याच्या कार्यक्रमाविशयी कोणकोणती मार्गद ाक तत्वे उपयोगात आणावी, सदर कार्यक्रमांचे व्यवस्थापन करून प्रि ाक्षक व प्रि ाक्षणार्थी यांनी क ाा प्रकारे मार्गद ान करावे याची माहिती प्राचार्यांना मिळेल.

संबंधित सं ाोधनातून मिळालेले निश्कर्श आणि सुचविलेल्या उपाय योजना भविश्याकालीन अभ्यासक्रम रचनेसाठी अभ्यासक्रम मंडळास सहाय्यभूत ठरतील.

समस्या विधान :—

ि ाक्षक प्रि ाक्षण कार्यक्रमांतर्गत समाज समवेत कार्यातून भाा वत विकासाचा अभ्यास करणे.

कार्यात्मक व्याख्या :—

- **भिाक्षक प्रभिाक्षण :—**

  माध्यमिक व उच्च माधमिक स्तरावर ि ाक्षक म्हणून सेवेत येण्यापूर्वी ि ाक्षण महाविद्यालयाकडून दिले जाणारे व्यावसायिक प्रि ाक्षण म्हाणजेच ि ाक्षक प्रि ाक्षण.

- **समाज समवेत कार्य :—**

  बी. एड्. प्रि ाक्षणार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अभ्यासक्रमात समाविश्ट करण्यात आलेले समाजसेवा, योग व भाारीरिक ि ाक्षण विशयक उपक्रम.

- **भााभवत विकास** — समाज्याच्या गरजा, अपेक्षा हया पूर्ण करण्यासाठी भावी पिढीतील विकासास घडवून आणलेला कायम स्वरूपाचा बदल म्हणजेच भाा वत विकास होय.

संभाोधनाची उद्दिश्टे :—

- समाजसमवेत कार्याच्या सद्यस्थितील कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे.
- समाज समवेत कार्याचे उपक्रम राबविताना येणा—या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- समाज समवेत कार्याबाबत ि ाक्षण महाविद्यालयाकडून असलेल्या अपेक्षांचा अभ्यास करणे.
- समाज समवेत कार्यातील समस्या दूर करण्यासाठी ि ाफार ाी सुचविणे.
- भाा वत विकासासाठी ि ाक्षक प्रि ाक्षण कार्यक्रमांतर्गत उपाययोजना सुचविणे.

संभाोधनाची गृहितके :—

- प्रि ाक्षणार्थींच्या सर्वांगीण विकासात समाजसमवेत कार्य हा महत्वाचा घटक आहे.
- समाजसमवेत कार्यातील ि ाक्षण समाजभिमूख ि ाक्षणास पूरक आहे.
- समाजसमवेत कार्याचे ि ाक्षणमूल्यवर्धित आहे.
- समाज समवेत कार्याच्या अभ्यासक्रमातून समाजातील अपेक्षापूर्ती होत नाही.

व्याप्ती :–

प्रस्तुत सं ोधन पुणे विद्यापीठांतर्गत सर्व ि क्षण महाविद्यालयां ी संबंधित आहे.
प्रस्तुत सं ोधन बी. एड्. प्रि क्षणार्थी, प्रि क्षक, अभ्यासक्रम मंडळातील तज्ञ व्यक्ती यांच्या प्रतिसादावर अवलंबून असतील.

परिमर्यादाः–

1 प्रस्तुत सं ोधन हे समाजसमवेत कार्यातील समजसेवा, योग व भाारीरीक ि क्षण या घटकां ीच संबंधित आहे.
2 प्रस्तुत सं ोधनात सं ोधकाने विकसित केलेली साधने वापरली आहेत.

संबंधित साहित्य व सं ोधनाचा आढावा

- सदर सं ोधना संबंधित पी एच डी स्तरावर कांबळे यांनी (2009) मध्ये पुणे विभागतील अध्यापक ि क्षण पदविका विद्यालयातील (डी एड) भाारीरिक ि क्षण विशयाचे आयोजन व कार्यवाही सदया स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला होता. त्यांच्या सं ाधनातून भाारिरिक ि क्षण अभ्यासक्रमाचे आयोजन व कार्यवाही व्यस्थितरित्या पूर्ण करण्यात आली.
- प्रस्तुत सं ोधन हे M. Pillस्तरावरील सं ोधना ीही संबंधित आहे. बांगर डी. बी. (2009) मध्ये यांनी निम्न प्राथमिक भाालेय भाारीरिक ि क्षण अभ्यासक्रमाचा वि लेशणात्मक अभ्यास केला त्या सं ोधनाच्या नियोजन व आयोजनाचे आढावे प्रस्तुत सं ोधनात घेण्यात आले.
- एम्. एड्. स्तरावरील कराड म. ना. यांच्या सं ोधनातून ि क्षण ाास्त्र महाविद्यालयात समाज सेवा कार्यक्रम राबविताना येणा–या कोणकोणत्या समस्या आहे यांचा आढावा घेण्यात आला.

महिती संकलन साधने व तंत्रे

- साधने
  प्रस्तुत सं ोधनात माहिती संकलनासाठी मुलाखत तंत्राचा वापर केला आहे.
- सं ोधना पद्धती :–
  प्रस्तुत सं ोधनात सं ोधनासाठी सं ोधक वर्णणात्मक सं ोधन पद्धतीतील सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे.
- संख्या ाास्त्रीय साधने
  माहिती संकलनासाठी प्र नावली व मुलाखत या साधन व तंत्रांचा वापर करून संकलित केलेल्या माहितीवर उपचार (वि लेशण) करण्यासाठी भोकडेवारी या संख्या ाास्त्रीय साधनाचा वापर करण्यात आला.

निश्कर्श :–

- **प्रभिाक्षणार्थीच्या प्रभनावलींचे निश्कर्शः–**

1) 92.85% प्रि क्षणार्थ्यांना समाजसमवेत कार्यातील भाारीरिक ि क्षण व योग तसेच समाजसेवा या उपक्रमात जास्तीत जास्त प्रमाणात आरोग्य ि बीरीचे व वृक्षारोपणाचे उपक्रम आयोजित केले जातात तर सर्वात कमी प्रमाणात 46% कवायती व ग्राम स्वच्छता हया उपक्रमांचे आयोजन केले जाते.
2) समाजसेवा व भाारीरिक ि क्षण उपक्रमांचे मूल्यमापन हे 90.71% सैध्दांतिक व प्रात्यक्षिक कार्यानुसार केलेल जाते तर ते मूल्यमापन 87.14% प्रि क्षणर्थ्यांच्या मते मूल्यमापन साधनांचा वापर करून केले जात नाही.
3) समाजसमवेत कर्याचे प्रि क्षण धेत असताना 92.14% पेक्षा जास्त प्रि क्षणार्थीच्या मते व्यवस्थापनाची अनास्था, अपुरा कालावधी, प्रि क्षणाथी ांचा मर्यादित सहभ्साग या समस्या जाणवतात. तर 71.42% प्रि क्षणार्थीच्या मते समस्यांवर मात करून ते उपक्रम राबविले जातात.

- प्रि क्षकांच्या प्र नावलीवे निश्कर्श :–

1) समाजसमवेत कार्यात समाजसेवा व भाारीरिक ि क्षण या उपक्रमात महाविद्यालयात कुटूंब नियोजन उपक्रम, प्रौढि क्षण उपक्रम, नागरी संरक्षणहे उपक्रम महाविद्यालयातून राबविलेच जात नाही तर जास्त प्रमाणात सांस्कृतिक कार्यक्रम योगासने आयोजित केली जातात. 58.99 प्रि क्षकांच्या मते उद्‌बोधनपर व्याख्यान आयोजन करत नाही.

3) समाजसमवेत कार्याचे उपक्रम हे 53.56% प्रि ाक्षकांच्या मते केंद्रिय पद्धतीने राबविले. जातात. व ते उपक्रम 62.50% प्रि ाक्षकांच्या मते महाविलयाबाहेर राबविले जात नाहीत.

4) समाजसमवेत कार्यातील उपक्रमांचे मूल्यमापन हे 60.71% प्रि ाक्षकांच्या मते सैध्दांतिक व प्रात्यक्षिक कार्यानुसार केले जाते तर ते मूल्यामापन 3.21% प्रि ाक्षकांच्या मते पदनि चयन श्रेणीनुसार गुणदान केले जात नाही. तर त्यात सुधारणेसाठी जास्तीत जास्त प्रि ाक्षकांच्या मते प्रत्येक घटकानुसार संख्यात्मक व गुणात्मक मुल्यमापन करणे गरजेचे आहे.

5) समाजसमवेत कार्य संबंधित 82.14% प्रि ाक्षकांच्या मते कालावधी खूप असावा, अभ्यासक्रम सारां ा फक्त 35.71% असावा जास्तीत जास्त मूल्यामापन साधन व तंत्र विकसन करावे अ ाी अपेक्षा आहे.

- **तज्ञ व्यक्तींच्या मुलाखतीतील निश्कर्श** :–

1) 100 तज्ञांच्या मते समाजसमवेत कार्यातील उपक्रमातून जाणीव जागृतीप्रि ाक्षणार्थींच्या मध्ये होते तर 50 मूल्य रूजवणूक होते म्हणून बी. एड्. अभ्यासक्रमात टाकण्याचा हा मुख्य उद्दे ा आहे.
2) समाजसमवेत कार्यातील घटकांना देण्यात येणा–या कालावधी व गुण यांचे प्रमाण हे 83.33% तज्ञांच्या मते अधिक केले पाहिजे तसे उपक्रमांचे नियोजन संघटित कार्यव समाजात जावून कार्यवाही करणे आव यक आहे.
3) समाजसमवेत कार्याचे मूल्यामापन 83.3% तज्ञांच्या मते सैध्दांतिक आणि प्रात्यक्षिक या दोन्हींनुसार करावे तर कमीत कमी तज्ञांच्या मते सैध्दांतिकास जास्त महत्व असू नये.

- **ठळक निश्कर्श** :–

1) समाजसमवेत कार्यातील (working with community)अभ्यासक्रमात दिलेल्या उपक्रमातील कुटुंबनियोजन उपक्रम, नागरी संरक्षण हे उपक्रम बी. एड्. महाविद्यालयातून राबविले जात नाही. तर काही ठराविकच उपक्रमातील योगासने, आरोग्यि ाबीरे, सांस्कृतिक कार्यक्रम राबविण्यात येतात.
2) ि ाक्षक प्रि ाक्षण अभ्यासक्रमातील समाजसमवेत कार्यातील उपक्रम राबविताना अधिक प्रमाणात अपुरा कालावधी व व्यव्यस्थापनाची अनास्था जाणवते तसेच मूल्यमापनाची समस्या मोठया प्रमाणात आढळून येते.
3) समाजसमवेत कार्यातील उपक्रमांत येणा–या समस्या दूर करून भविश्यकालीन अभ्यासक्रमात गुणवत्ता आणण्यासाठी अभ्यासक्रमातील उपक्रमांची प्रत्यक्ष व वस्तूनिश्ठ अंमलबजावणी करता येईल.

उपाययोजना :–

सदर सं ाोधनाच्या निश्कर्श व सुचनांवरून भविश्यात ि ाक्षक प्रि ाक्षण महाविद्यालयाकडून खालील प्रकारच्या जर उपाययोजना मोडण्यात आल्या तर समाज समवेत कार्यातून भाा वत विकास घडून येईल. समाज समवेत कार्यातून भाा वत विकास

(Working with community through sustainable development) Model (आद ार्ग नमुना)

स्थानिक आरोग्य आणि पर्यावरणीय समस्या local health and environmental problems
⬇
15 प्रि ाक्षणक प्रि ाक्षणार्थींचा गट a group of 15 students teachers teachers
⬇
प्रत्येकी 2 आठवडयानंतर भेट देणे visit after 2 weeks
⬇
एकूण 3 तास काम 3 hours working

⬇							
एक तास सांसकृतीक कार्यक्रम 1 hour cultural activity दोन तास आरोग्य ि ाक्षण आणि समाजसेवा 2 hour health education and social activity							
⬇							
एक वर्शीय कार्यक्रम आखणी Program for on academic year							
⬇							
स्माजाविशयीच्या जाणीव जागृती, संवेदना ाीलता आरोग्य आणि पर्यावरणीय समस्या Awareness and sensitization among community about health environmental issues							
⬇							
सातत्यपूर्ण कार्य (महाविद्यालयाकडून) continues work by The Education college							
⬇							
निर्मिती सातत्यपूर्ण कामातून भाा वत विकास Continuous work results in sustainable development							
समाजसेवा Social Service		सांस्कृतिक उपक्रम co – curricular activities		आरोग्य ि ाक्षण Health Education		पर्यावरण ि ाक्षण Environmental Education	

सारांभा

वरील आद ा नमुन्यावरून (Model)ि ाक्षक प्रि ाक्षण महाविद्यालयाने विि ाश्ट गाव, भाहर किंवा विभाग घेवून त्याच विभागातील स्थानिक आरोग्य आणि पर्यावरणीय समस्यांचा जर गटाने अभ्यास केला आणि तेच सातत्यपूर्ण विकास घडवून आणले तर निि चतच भाा वत विकास घडून येईल. ि ाक्षण महाविद्यालयाने प्रत्येकी दोन आठवडयानंतर त्या विभागास भेट देवून आणि तीन तास काम करून त्या विभागात सांस्कृतिक उपक्म व समाजसेवा, आरोग्य हे उपक्रमांची आखणी करून प्रत्यक्षात त्यांची अंमलबजावणी केल्यास भाा वत विकास घडून येईल. यासर्व कामाची अंमलबजावणी ही वर्शानुवर्शे केल्यास त्या विभागात समाज समवेत कार्यातून भाा वत विकास घडून येईल.

चर्चा :–

प्रसतुत सं ाोधनातील ठळक निश्कर्श आणि संबंधित साहित्याचा आढावा घेत असताना संबंधित सं ाोधनातून मिळालेल्या निश्कर्शात काही प्रमाणात साम्य तर काहीवेळा वेगळेपणा जाणवतो. भाारीरिक ि ाक्षणसंबंधित कांबळे मोहन यांच्या सं ाोधनातील निश्कर्शा ाी साम्य आहे. समाजसेवा विशयक कराड म. ना. यांनी एम्. एड्. स्तरावर केलेलया सं ाोधनात ही समाजसेवा विशयक उपक्रमांना अधिक वेळ देण्यात यावा असा निश्कर्श मिळाला आहे. संबंधित सं ाोधनाचा आढावा व प्रस्तुत सं ाोधन यांच्यात बहुतां ाी साम्य असल्याने आढळले आहे.

❖ ि ाफार ाी

1) समाजसमवेत कार्यातील उपक्रमांच्या य स्वी पुर्ततसाठी संबंधित प्रि क्षकांना प्रि क्षण द्यावे या प्रि क्षणात कुटुबनियोजन उपक्रम, प्रौढि क्षण कार्यक्रम, नागरी संरक्षण उपक्रम आणि योगवर्ग या घटकांबाबत नियोजन संघटन कार्यवाही या संदर्भात प्रि क्षण द्यावे.

2) समाजसमवेत उपक्रमांची कार्यवाही करताना वेळेचे व्यवस्थाप, महाविद्यालयाकडून काटेकोरपणे केले जावे व मूल्यमापनाची नवीन साधने विकसित करावीत.

3) समाजसमवेत कार्यात येणा–या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी प्रभावी नियोजन, भौतिक सुविधांची उपलब्धक समाजाचा प्रत्याक्ष सहभाग आणि प्रि क्षणार्थीमध्ये जाणीवजागृती करण्यासाठी महाविद्यालयातर्फे वि ोश प्रयत्न केले जावेत.

4) समाजसमवेत कार्याबाबत प्रि क्षणार्थीचे मूल्यमापन करण्यासाठी प्रि क्षकांनी सैध्दांतिकाबरोबर प्रात्यक्षिक कार्यासाही महत्व द्यावे व प्रि क्षक आणि विशयतज्ञांच्या मदतीने नविन मूल्यमापनाची साधने विकसीत करतात.

संदर्भ :–

आलेगांवकर, प. म. (1994) प्रगत कीडा मानस ाास्त्र, पुणे. कॉन्टिनेन्टल प्रका ान

बापट, भ. गो. (2006) भौक्षणिक सं ाोधन पुणे नुतन प्रका ान.

करंदीकर, सु. मंगळूरकर, मी. (2002) उदयोन्मुख भारतीय समाजातील ि क्षण. कोल्हानूर फडके प्रका ान.

कुंडले, म. बा. (1990) भौक्षणिक तत्वज्ञान व भौक्षणिक समाज ाास्त्र पुणे श्री विद्या प्रका ान.

चव्हाण, दी. मुले, स (2010) भौक्षणिक सं ाोधन आराखडा, नाि क इनसाईट पब्लिके ान्स.

मुळे, रा. भां उमाठे, वि. तु (1987) भौक्षणिक सं ाोधनाची मूलतत्वे

नागपूर महाराश्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.

Aggarwal, J.C (1975), Educational Research and Introduction.New Delhi Arya Book Depot.

Best I and Kahn, J(2005) Research in Education (9th Ed) Delhi Rahul Graphic.